

PRACE NAUKOWE Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie

Res Politicae

2015, t. VII, s. 199–213

<http://dx.doi.org/10.16926/rp.2015.07.10>

Anna ZASUŃ*

Instytut Nauk Politycznych i Bezpieczeństwa
Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Fundamentalizm w świetle wybranych koncepcji psychologicznych

Streszczenie

Celem artykułu jest prezentacja psychologicznych korzeni fundamentalizmu, które można odnaleźć w każdym z typów tego zjawiska, a także analiza fundamentalizmu jako specyficznej konfiguracji cech osobowości, do której prowadzić może każdy światopogląd i ideologia. Za podstawę definicyjną fundamentalizmu posłużą ujęcia psychologiczne, które odnoszą się do osobowości, stylu poznawczego, nawiązują do uprzedzeń, a także do koncepcji osobowości autorytarnej i jej konstytutywnych cech. W artykule postawione zostało pytanie o tzw. „osobowość fundamentalistyczną” (D. Motak) – na podstawie różnorodności przejawów tego zjawiska oraz jego korelacji z koncepcjami autorytaryzmu (E. Fromm, T.W. Adorno, S. Pfürtnner, A. Künzli), dogmatyzmu (M. Rokeach), nietolerancji, etnocentryzmu. Uwzględniona została również psychologiczna kategoria postawy (wraz z jej komponentem emocjonalnym, poznawczym i behawioralnym), na podstawie której zaprezentowano schemat fundamentalizmu.

Słowa kluczowe: fundamentalizm, autorytaryzm, dogmatyzm, nowoczesność, osobowość, religia.

Wprowadzenie

Pojęcie fundamentalizmu jest coraz częściej przywoływane w różnych kontekstach, zwykle jednak w nawiązaniu do islamu i terroryzmu. O fundamentalizmie wspomina się obok religijnej ortodoksji, postaw nacjonalistycznych, ideologii czy doktryn politycznych. Postrzegany jest jako element procesu wyrastania z oświecenia i modernizmu, gdzie z jednej strony proces ten doprowadził do ideologii pluralizmu wartości i norm, relatywizmu, fragmentaryzacji prawdy, a z drugiej do dążenia ku jedności i uniwersalności, przywrócenia monolitycz-

* a.zasun@ajd.czyst.pl

nego obrazu świata¹. Literatura socjologiczna, w której ta kategoria badań funkcjonuje od lat 80.², literatura politologiczna, religioznawcza – opisują fundamentalizm jako zjawisko niejednoznaczne, które może być rozpatrywane z wielu perspektyw. Zwykle mówimy o fundamentalizmie religijnym, który jest pojęciem stosunkowo nowym, funkcjonuje bowiem od ok. 20–30 lat, jako opozycja wobec globalizacji³. Przyjmuje się także filozoficzne podejście do fundamentalizmu (epistemologiczny fundamentalizm), geopolityczne (etnofundamentalizm) czy psychologiczne (osobowość fundamentalistyczna)⁴. Utrudnieniem w definiowaniu tej kategorii jest jednak nie tylko jej wieloznaczność, ale też pejoratywne znaczenie, które zyskała jako opozycja wobec nowoczesności⁵ oraz wskutek wydarzeń politycznych od czasów rewolucji irańskiej. Niniejszy tekst odchodzi od polemiki związanej z politycznym, ideologicznym czy nawet religijnym znaczeniem fundamentalizmu. Jego celem jest prezentacja psychologicznego podłoża fundamentalizmu, które można odnaleźć w każdym z przejawów tego zjawiska. Celem jest także analiza fundamentalizmu jako specyficznej postawy, która może występować u podstaw niejednego światopoglądu czy ideologii.

Historycznie fundamentalizm wiąże się z anglosaskim protestantyzmem początku XX wieku i jest to jego ścisłe znaczenie, odnoszące się do ruchu religijnego w Stanach Zjednoczonych w obrębie wyznań protestanckich, będącego reakcją na procesy modernizacji w łonie chrześcijaństwa⁶. Był odpowiedzią na zderzenie autorytetu Biblii, wiary i tradycyjnej teologii z rozwojem nauk, w tym także z krytyką Pisma Świętego. Z tego obszaru kulturowego wywodzi się także nazwa fundamentalizm⁷. Angielski termin *fundamental* tłumaczy się jako podstawowy, fundamentalny, elementarny, a *fundamentals* to podstawowe zasady. Literalnie fundamentalizm oznacza „wiarę w powrót do dosłownego odczytania pism źródłowych [...] bywa odpowiedzią na modernizację i racjonalizację, odwołuje się do wiary i broni tradycji tradycyjnymi metodami”⁸. Zwolennicy ruchu walczący za fundamenty wiary określani byli dokładnie w tym kontekście religijnym i antymodernistycznym fundamentalistami. Inne znaczenie pojęcia fundamentalizm pochodzi z drugiej połowy XX wieku, a pojawiło się w obrębie krytycznego racjonalizmu i poglądów filozoficznych Karla Rajmunda Poppera

¹ M. Szulakiewicz, Z. Karpus (red.), *Fundamentalizm i kultury*, Toruń 2005, s. 15 (Wprowadzenie).

² D. Motak, *Nowoczesność i fundamentalizm. Ruchy antymodernistyczne w chrześcijaństwie*, Kraków 2002, s. 40.

³ A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2010, s. 582.

⁴ D. Motak, op. cit., s. 7–8.

⁵ Ibidem, s. 8.

⁶ Ibidem, s. 37, 67 i nn., por. J. Casanova, *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków 2006, s. 231–282.

⁷ Od 1910 roku w USA ukazywała się broszura „The Fundamentals. A Testimony to the Truth”, stojąca w obronie „fundamentów wiary”, polemizująca z modernizmem; za: D. Motak, op. cit., s. 37.

⁸ A. Giddens, op. cit., s. 582, 721.

oraz Hansa Alberta⁹. Epistemologiczny sens fundamentalizmu został tu odniesiony do postawy zwanej ilfallibilizmem, będącej przeciwieństwem fallibilizmu, gdzie pierwsza (obecna w kulturach niezachodnich) odnosi się do silnego związku z tradycją i doktryną oraz wiedzą nieomylną, a druga (w odniesieniu do kultury Zachodu i nowoczesności) przyjmuje omylność ludzkiego rozumu, a więc i każdej wiedzy¹⁰.

Od połowy lat 70. nastąpiło narastanie tendencji fundamentalistycznych w różnych społeczeństwach i tradycjach religijnych. Niekoniecznie nowe, lecz znacznie rozszerzone znaczenie pojęcia fundamentalizm funkcjonowało od czasów rewolucji irańskiej w 1979 r., gdy terminem tym zaczęto określać „szereg zjawisk religijnych o charakterze antymodernistycznym. W pierwszym rzędzie termin ten przeniesiono na masowe ruchy religijne w łonie islamu, tzw. ruchy reislamizacji”¹¹. W krajach muzułmańskich, gdzie dostrzegano ich skutki, rozwijały się także idee rewolucji irańskiej, które miały zjednoczyć cały świat przeciwko Zachodowi, inicjując akcje terrorystyczne na Zachodzie właśnie¹². W mentalności zachodniej fundamentalizm został złączony z tymi wydarzeniami, stał się zagrożeniem dla nowoczesnego świata, silnie łączonym z polityką islamistów¹³. Jego zasadniczymi wyróżnikami stały się: powrót do źródeł wiary, upolitycznienie religii, która pełni rolę ideologii wrogiej państwu laickiemu, głoszenie rewolucji islamskiej w krajach muzułmańskich, wrogość wobec wartości zachodnich¹⁴. Ten proces zacieśniania więzi między konkretną religią a fundamentalizmem, obecnym przecież na gruncie wielu kultur i tradycji (chrześcijaństwo, hinduizm), przyczynił się do utrwalenia negatywnej synonimiczności fundamentalizmu z fanatyzmem, terroryzmem oraz islamem, wprowadzając nieścisłość w naukowej analizie zjawiska.

Problemy definicyjne z kategorią fundamentalizmu

Na potrzeby dalszych rozważań warto przywołać wybrane, wiodące definicje i objaśnienia pojęcia fundamentalizm. Liczba teoretycznych analiz fundamentalizmu ukazuje problemy terminologiczne i metodologiczne. Według M. Marczewskiej-Rytke, zmierzają one w dwóch kierunkach – maksymalizmu, gdy fundamentalizm jest synonimem tradycjonalizmu, nacjonalizmu, ortodoksji czy komunalizmu, oraz minimalizmu, kiedy to fundamentalizm jest odnoszony wyłącznie do protestantyzmu w Stanach Zjednoczonych, a odrzuca się przeno-

⁹ D. Motak, op. cit., s. 38.

¹⁰ Ibidem, s. 38–39.

¹¹ Ibidem, s. 39.

¹² Ibidem, s. 39–40.

¹³ Ibidem, s. 40.

¹⁴ B. Hołyst, *Terroryzm*, t. 1, Warszawa 2011, s. 488.

szenie go na grunt innych kultur i innych religii¹⁵. Marczevska-Rytka wskazuje ponadto inne problemy definicyjne, jak np. konieczność odróżnienia naukowego podejścia do fundamentalizmu od podejść publicystycznych, konieczność zwracania uwagi na różnicę między fundamentalizmem a politycznym islamizmem, unikanie utożsamiania religii i religijnego sposobu postrzegania świata z fundamentalizmem. Wreszcie wskazuje na badaczy postulujących usunięcie pojęcia fundamentalizm ze słownika nauk społecznych, bo „posiada ono zbyt wiele konotacji i w rezultacie nie objaśnia niczego”¹⁶. Wobec wskazanych problemów można przyjąć jedną z ogólniejszych definicji fundamentalizmu, stworzoną przez Alberta Pawłowskiego, według którego jest to „taki zbiór idei dominujących treść polityczną (myśli, postaw, ideologii, doktryny, programu, ruchu społecznego lub sposobu sprawowania rządów – we wszystkich jednocześnie lub w niektórych tylko z wymienionych kategorii aktywności), którego sedno stanowi system wartości ze swej istoty aspirujących do bezspornie uniwersalnych, jedynie słusznych oraz niezbędnych dla osiągnięcia szczęścia w dającej się opisać czasoprzestrzeni, jak i zawierających dyrektywę samorealizacji niezależnie od uwarunkowań i za każdą cenę”¹⁷.

Wobec zróżnicowania ujęć teoretycznych fundamentalizmu, a także uwzględniając wewnętrzną strukturę tego zjawiska, D. Motak przedstawiła typologię jego definicji z podziałem na te, które odnoszą się do treści wierzeń, i te, które od treści wierzeń odchodzą. Pierwsze z nich, definicje wąskie, łączą fundamentalizm z amerykańskim nurtem protestantyzmu, ewentualnie szerzej – z innymi nurtami chrześcijaństwa, nawiązując do wąskiej tożsamości wyznaniowej, uwzględniają też podejście teologiczne, odnoszące się bezpośrednio do treści wiary, są krytycznie ustosunkowane do ewolucji dogmatów¹⁸. Zachowawczość i postawa defensywna wobec nowoczesności zagrażającej tradycji i ustalonemu porządkowi, usytuowane w centrum tak rozumianego fundamentalizmu, cechują jednak i inne wyznania, w obrębie których spotykamy się z postawami fundamentalistycznymi. Jak pisze Marczevska-Rytka, „mamy do czynienia z fundamentalizmem w obrębie każdej religii”¹⁹. Adekwatnym przykładem wąskiego rozumienia fundamentalizmu jest jego recepcja w duchu islamu, przedstawiona m.in. przez Samuela Huntingtona. Jego kulturowo zabarwiony model fundamentalizmu został nazwany przez Marczevską-Rytka „stereotypem Huntingtona”. Autorka zwraca uwagę, że dla autora *Zderzenia cywilizacji* religia jawi się jako wyznacznik cywilizacji. Huntington tak sformułował główną tezę swojej pracy: „kultura i tożsamość kulturowa, będąca w szerokim pojęciu tożsamością cywilizacji, kształtują wzorce spójności, dezintegracji i konfliktu

¹⁵ M. Marczevska-Rytka, *Religia i polityka w globalizującym się świecie*, Lublin 2010, s. 197.

¹⁶ Ibidem, s. 198.

¹⁷ A. Pawłowski, *Czym jest fundamentalizm?*, za: M. Marczevska-Rytka, op. cit., s. 198.

¹⁸ D. Motak, op. cit., s. 41–42.

¹⁹ M. Marczevska-Rytka, op. cit., s. 199.

w świecie, jaki nastał po zimnej wojnie”²⁰. Z tezy tej wyprowadził główne postulaty swojej pracy, w tym m.in. nieuchronny konflikt Zachodu z islamem, ugruntowanie stereotypu o islamie, jako jedynym źródle zagrożenia, ugruntowanie stereotypu o tożsamości fundamentalizmu i islamu²¹. Nie bez powodu podejmuje się prób rozgraniczenia tych pojęć, zaś by unikać niewłaściwych skojarzeń, termin fundamentalizm islamski często zastępuje się pojęciem islamizm, zaś religię światową, jaką jest islam, odróżnia się od islamskiego fundamentalizmu jako ideologii politycznej²². W podobny do Huntingtona sposób swoją tezę sformułował Bassam Tibi z Uniwersytetu Göttingen, który stwierdza, że konflikt między cywilizacjami jest w istocie konfliktem między fundamentalizmami religijnymi, które tworzą filozofię polityczną (jej szczególnym wyrazem jest ekstremizm religijny)²³. Ich wyróżnikami są, według Tibi, sprzeciw wobec sekularnego państwa, wrogość wobec wartości zachodnich, w tym wobec zachodnich zasad demokracji i praw człowieka, poparcie dla wojny cywilizacyjnej przeciw globalnemu porządkowi, upolitycznienie religii²⁴. Motywacja religijna lub ideologiczna, według T. Aleksandrowicza, jest także jednym z istotnych elementów łączących fundamentalizm z terroryzmem. Ideologia absolutystyczna, „niepozostawiająca miejsca na jakiegokolwiek wątpliwości w słuszność sprawy [...] ponieważ ma charakter transcendentálny, święty, jest wręcz objawieniem” – to charakterystyka nowego terroryzmu, który w konsekwencji bywa często mylony z fundamentalizmem²⁵.

Drugi z wyodrębnionych przez Motak typów definicji – niezwiązanych z treścią wierzeń – obejmuje z jednej strony ujęcia socjologiczne, które uwzględniają środowisko, a z drugiej ujęcia psychologiczne, które odnoszą się do osobowości (włączają kategorię postawy, stylu poznawczego)²⁶. Socjologiczne analizy fundamentalizmu jako reakcji na środowisko biorą pod uwagę przemiany kulturowe i modernizacyjne. Tu opozycją dla fundamentalizmu jest nowoczesność, a definicje zwykle uwzględniają to przeciwieństwo, przedstawiają fundamentalizm jako „rewers nowoczesności”, są definicjami negatywnymi (np. T. Meyer), podkreślają charakter fundamentalizmu jako ruchu protestu (np. J. Habermas)²⁷. W tej grupie definicji nie brak jednak ujęcia fundamentalizmu jako specyficznego religijnego światopoglądu, sposobu „kognitywnej organizacji religijnych przekonań”, które cechuje totalność, niedemokratyczność, brak akceptacji dla rzeczywistości politycznej, bezwzględna aprobata ideologii (np.

²⁰ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2011, s. 15.

²¹ M. Marczevska-Rytko, op. cit., s. 201, por. S. Huntington, op. cit., s. 15–16.

²² B. Hołyst, op. cit., s. 485.

²³ M. Marczevska-Rytko, op. cit., s. 202–203.

²⁴ Ibidem, s. 204.

²⁵ T. Aleksandrowicz, *Terroryzm międzynarodowy*, Warszawa 2008, s. 36.

²⁶ D. Motak, op. cit., s. 42.

²⁷ Ibidem, s. 44–45.

J.W. Björkman, J.D. Hunter, M. Percy)²⁸. Definicje nawiązujące do psychologicznych korzeni fundamentalizmu zwykle opisują go jako rodzaj postawy, uprzedzenia, nawiązują do koncepcji osobowości autorytarnej i jej konstytutywnych cech (np. S. Pfürtner, A. Künzli)²⁹. W tego typu definicjach pojawiają się specyficzne cechy osobowości fundamentalistycznej, takie jak lęk, któremu towarzyszy silna potrzeba bezpieczeństwa, poczucie niemocy i beznadziejności, agresja, egzystencjalna niepewność³⁰. Ten sposób definiowania fundamentalizmu stanowić będzie przedmiot dalszych rozważań.

W podsumowaniu przeglądu definicji fundamentalizmu należy zaznaczyć, że mogą być one użyteczne w określonym kontekście, nie są kompletnymi definicjami, a jedynie odpowiedzią na przyjętą perspektywę badawczą i metodologię. Fundamentalizm, choć wyrósł z konkretnej tradycji religijnej i kultury (protestantyzm amerykański), to rozszerzony na inne konteksty kulturowe i polityczne stał się trudny do analizy teoretycznej. Jego definicje są albo zbyt szerokie, albo zbyt wąskie, bądź pejoratywne. Biorąc pod uwagę tę różnorodność, Marczevska-Rytka zaproponowała sześć kluczowych cech fundamentalizmu: 1. krytyka elit rządowych za odejście od zasad prawa i porządku religijnego, źródło zła to odejście od prawd wiary ku zasadom obcych kultur i cywilizacji; 2. idea powrotu do religii jako remedium na zło w świecie, odwoływanie się do tradycji i jej źródeł (święta księga) – reinterpretacja, dostosowanie do wymogów współczesnych; 3. rzecznicy fundamentalizmu znają zamysły Absolutu, mają monopol na prawdę i sposoby uzdrowienia sytuacji; 4. wszyscy inni to wrogowie; 5. porządek religijny rozciągnięty na inne sfery funkcjonowania człowieka – regułą jest podporządkowanie życia i systemów społecznych i politycznych nakazom religijnym, władza i system prawny wywodzą legitymację z porządku religijnego, uznając jego nadrzędność; 6. duża aktywność na arenie społecznej i politycznej w dążeniu do zniesienia ustanowionego porządku i zastąpienia go nowym, użycie przemocy usprawiedliwiane wyższymi celami; idea świętej wojny nie jest charakterystyczna jedynie dla islamu³¹.

Psychologia fundamentalizmu

Fundamentalizm kreuje pewien świat nierzeczywisty, który swoje ugruntowanie znajduje w samym sobie i żadne argumenty, w ramach dyskusji, tego świata nie zniszczą, albo – wiem odwołuje się on tylko do siebie. Poza fundamentalistycznym, całkowicie wykreowanym światem wszystko jest złe i obce, a to, co jest obce, błędzi, oddala się od wielkiej prawdy, której tylko my jesteśmy nosicielami. Musimy zatem innym tę prawdę ob-

²⁸ Ibidem, s. 47–49.

²⁹ Ibidem, s. 42.

³⁰ Ibidem, s. 43.

³¹ M. Marczevska-Rytka, op. cit., s. 204–205.

jawić, a skoro nie chcą jej przyjąć dobrowolnie, to należy im tę prawdę wpoić siłą. Stąd biorą się nienawiść, okrucieństwo i bezwzględność wszystkich fundamentalistów.

B. Hołyst

Motak postawiła pytanie o możliwość badania tzw. „osobowości fundamentalistycznej” na podstawie wielu przejawów tego zjawiska oraz jego korelacji z koncepcjami autorytaryzmu, dogmatyzmu, nietolerancji, etnocentryzmu: „wielokrotnie wskazywano na fakt, że wymienione conceptualizacje korelują ze sobą na poziomie empirycznym, a ponadto wykazują relatywną zbieżność z charakterystykami konserwatyzmu religijnego i politycznego”, ponadto łączy je specyfika światopoglądowa oraz typowe postawy i style poznawcze³². W przekonaniu Motak, takie sprowadzanie odmiennych kategorii pojęciowych do wspólnego mianownika budzi zastrzeżenia w zakresie operacjonalizacji badań, wprowadza nieporozumienie co do granic między tymi kategoriami. Ponadto narzędzia badawcze służące do analizy fundamentalizmu opierają się zwykle na treściach dogmatycznych, badając w istocie odmienną od fundamentalizmu kategorię, tj. religijną ortodoksję³³. Przyjmując powyższe zastrzeżenia, autorka ograniczy się do psychologicznej charakterystyki fundamentalizmu, traktując go jako zespół psychologicznych cech jednostki składających się na typ osobowości, którą roboczo określić można jako fundamentalistyczną. Uwzględnione zostaną najczęściej przywoływane koncepcje pomocnicze, użyteczne w psychologicznej analizie fundamentalizmu, tj. osobowość autorytarna, dogmatyczny umysł, a także pojęcie postawy, które stanowić będzie punkt wyjścia dalszych rozważań.

Podstawową kategorią psychologiczną, która leży u podłoża takich zjawisk jak fundamentalizm, ale też etnocentryzm czy nacjonalizm, jest postawa. W literaturze przedmiotu badacze posługują się określeniem postawy fundamentalistycznej, postawy nacjonalistycznej itd. Postawa jest kręgosłupem naszego funkcjonowania w świecie, jest zjawiskiem zarówno osobistym, jak i społecznym, to „oceny ludzi, przedmiotów i poglądów” zbudowane z komponentu emocjonalnego (uczucia i wartości związane z obiektem postawy), poznawczego (przekonania i poglądy o obiekcie postawy i jego właściwościach) i behawioralnego (zachowania wobec obiektu postawy)³⁴. W przypadku fundamentalizmu, nacjonalizmu czy etnocentryzmu mamy do czynienia z postawą jawną, co oznacza, że jednostka świadomie wyznaje i potrafi określić jej obiekt, uznaje ją za własną ocenę. Nasze postawy dotyczą większości aspektów rzeczywistości, z którymi się stykamy, są bardzo zróżnicowane, ponieważ nasze otoczenie jest bardzo różne. Każda postawa to inna konfiguracja ww. komponentów, przewaga

³² D. Motak, op. cit., s. 180.

³³ Motak za przykład daje tu 24-punktową Skalę Chrześcijańskiej Ortodoksji Fulertona i Hunsbergera, mierzącą akceptację głównych artykułów wiary chrześcijańskiej – ibidem, s. 182.

³⁴ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 180–181.

jednego z nich stanowi o specyfice postawy. I tak np. postawy o źródłach emocjonalnych tworzą się na podstawie wartości (najważniejszych przekonań), nie są skutkiem racjonalnej oceny, nie kierują się logiką, a perswazja rzadko zmienia ten typ postaw, ponieważ próba ich podważenia to zarazem kwestionowanie wartości³⁵. Można powiedzieć, że komponent emocjonalny jest kluczowym aspektem postawy, to bowiem emocje warunkują trwałość naszych wartości i poglądów, wystarczy spojrzeć na jednostki, które za wyznawaną ideologię gotowe są oddać życie. Badania przeprowadzone nad postawami typu nacjonalizm czy patriotyzm dostarczyły wniosków dotyczących ich kształtowania się, związków z kategoryzacją społeczną czy tożsamością. Ważne dla tych rozważań są przesłanki wynikające z koncepcji H. Dekkera i D. Malova w tym zakresie, które można rozszerzyć na potrzeby analizy fundamentalizmu³⁶. Naród, ideologia, dogmat, treść wierzeń jako obiekt postawy kształtują się dość wcześnie. Badacze zwracają uwagę, że pierwszym krokiem jest świadomość istnienia obiektu postawy, tj. świadomość przynależności narodowej, etnicznej, religijnej (jej fundamenty pojawiają się przed ósmym rokiem życia). Według Dekkera i Malova, autoidentyfikacja narodowa (a także etniczna, wyznaniowa), jako aspekt społecznej tożsamości, jest istotnym elementem „spójnego syndromu społeczno-osobowościowego”, pełniącego funkcje przystosowawcze³⁷. Im silniejsza identyfikacja tym silniejsze zakorzenienie w grupie. Elementem poznawczym omawianej postawy jest następnie stopniowo kształtujący się system przekonań łączących ludzi tej samej narodowości, dotyczący wspólnej historii, tradycji, kultury, języka itp. Wytworzona na ich podstawie percepcja wewnątrzgrupowa prowadzi do kategoryzacji poprzez przekonanie o odrębności (my – oni, swoi – obcy), ukształtowanie poczucia wspólnej tożsamości. Towarzyszą jej także określone emocje związane z pozytywnym wartościowaniem grupy własnej, której przypisane są silne pozytywne emocje. To pozytywne wartościowanie (potrzeba pozytywnej tożsamości) spełnia istotną psychologiczną potrzebę zakorzenienia w trwałej większej całości³⁸. Kluczowym elementem tej całości jest spajająca ideologia, tzw. system przekonań grupowych, zbudowany wokół fundamentalnych dla grupy spraw. Jednostki uznają jego powszechność w obrębie grupy, na jego bazie tworzy się „kolektywny system znaczeń”, jako pochodna najważniejszych wartości i wspólnej tożsamości³⁹.

Jak zostało powiedziane, fundamentalizm koreluje z autorytaryzmem i dogmatyzmem, ze specyficznym stylem poznawczym, pewnymi cechami osobowości. Według Motak, związek między fundamentalizmem odnoszącym się do

³⁵ Ibidem.

³⁶ K. Skarżyńska, *Nacjonalizm i patriotyzm: orientacje ideologiczne i postawy jednostek*, [w:] eadem (red.), *Podstawy psychologii politycznej*, Poznań 2002, s. 283.

³⁷ Ibidem, s. 284.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, s. 285.

treści wierzeń a tym, którego modele abstrahują od treści wierzeń, nawiązuje do pytania czy osobowość fundamentalistyczna jest porównywalna z fundamentalistyczną postawą opartą na wyznawanej religii⁴⁰. Wydaje się, że jest to zarazem pytanie o pierwszeństwo cech osobowości jednostki wobec kontekstów zewnętrznych i ukształtowanych na ich podłożu postaw. Tym samym fundamentalistyczna postawa oparta na wyznawanej religii byłaby uwarunkowana specyficznymi cechami osobowości jednostki, która ją przejawia. Na tych przesłankach, a także związkach kategorii fundamentalizmu z autorytaryzmem i dogmatyzmem, opierają się dalsze rozważania.

Krzysztof Korzeniowski zwrócił uwagę na fakt, że kategoria autorytaryzmu wyrosła z dążeń do „przybliżenia i zrozumienia zjawiska sympatii dla szczególnego rodzaju doktryn prawicowych odwołujących się do nadrzędnej roli autorytetu”⁴¹. Pierwsza praca zwarta poświęcona osobowości autorytarnej jest autorstwa Ericha Fromma, *Ucieczka od wolności* z 1941 r. Analizując nazizm pod kątem procesów psychodynamicznych dotyczących niższej klasy średniej społeczeństwa niemieckiego, swoją koncepcję charakteru autorytarnego powiązał z interakcją czynników społeczno-kulturowych ukazując proces jego tworzenia się i dynamicznej przemiany w kierunku tendencji sado-masochistycznych. Choć praca Fromma była bez wątpienia pionierska, to właściwy rozkwit badań nad osobowością autorytarną przyniosła rozprawa T.W. Adorno, D.J. Levinsona i R.N. Sanforda *The Authoritarian Personality* z 1950 r. Dzięki ich wysiłkom powstało też narzędzie do pomiaru osobowości autorytarnej, kalifornijska skala F. Na bazie analiz powstała lista typowych dla autorytaryzmu cech: konwencjonalizm, autorytarne podporządkowanie, autorytarna agresja, antyintratepcja, przesądność i stereotypowość, wiara w siłę i bycie twardym, destruktywność i cynizm⁴². Jako syndrom specyficznej mentalności, autorytaryzm postrzegano, jako wymiar poznawczego konstruowania relacji ze światem społecznym. Na podobieństwo cech osobowości autorytarnej i postawy fundamentalistycznej zwróciła uwagę m.in. Motak, przywołując psychologiczną koncepcję mentalności fundamentalistycznej Richarda Yao, gdzie została ona zdefiniowana jako „postawa umysłowa, niezależna od treści wierzeń religijnych” o takich cechach jak: „1. niezdolność tolerowania niepewności i dwuznaczności; 2. poszukiwanie uproszczonych rozwiązań problemów życiowych; 3. posiadające przymusowy (kompulsywny) charakter narzucanie innym własnych przekonań religijnych; 4. krańcowy dogmatyzm; 5. wyparcie, wspierane przez wiarę w istnienie ‘świata fantazji’”⁴³. Autorka nazywała fundamentalizm „wariacją syndromu autorytar-

⁴⁰ D. Motak, op. cit., s. 180.

⁴¹ K. Korzeniowski, *Autorytaryzm i jego psychopolityczne konsekwencje*, [w:] K. Skarżyńska (red.), op. cit., s. 70.

⁴² Tamże, s. 60–61.

⁴³ D. Motak, op. cit., s. 183.

nego, tj. autorytarnego rodzaju religijności”⁴⁴. Używane przez badaczy określenie „syndromu autorytarnego” bądź „syndromu osobowości autorytarnej” sugeruje, że jest to pewien zespół cech występujących w jednym czasie, charakterystycznych i koniecznych dla określenia danego zjawiska, zgodnie z definicją syndromu. Motak zwróciła uwagę, że włączenie kategorii syndromu autorytarnego do problematyki fundamentalizmu pozwala przyjąć założenie o pierwszeństwie struktury psychologicznej w stosunku do przekonań religijnych, a to oznacza pewną podatność jednostek autorytarnych na akceptację fundamentalistycznych postaw⁴⁵. Ponieważ syndrom osobowości autorytarnej jest kategorią złożoną, której przypisywanych jest wiele zróżnicowanych cech, Korzeniowski zaproponował, by sprowadzić go do kilku centralnych, wśród których przeważała autorytarna agresja, podporządkowanie i konwencjonalizm wspomniane powyżej. Powołując się na poznawcze podejście Jadwigi Koralewicz, wskazał też osiowe cechy autorytaryzmu w obrębie warstwy normatywno-wartościującej (przekonanie o konieczności podporządkowania wyidealizowanym autorytetom) oraz poznawczo-deskryptywnej (przekonanie o braku wpływu na swój los i świat, braku kontroli nad nim)⁴⁶.

Kategorią korespondującą z osobowością fundamentalistyczną jest także dogmatyczność umysłu, opisana przez Milтона Rokeacha. Dogmatyzm dotyczy tu systemu przekonań jednostki rozpiętego na wymiarze zamkniętość-otwartość, to „relatywnie zamknięta forma kognitywnej organizacji twierdzeń dotyczących rzeczywistości, ustrukturyzowanych wokół centralnego zestawu przekonań odnoszących się do absolutnego autorytetu, który ze swej strony dostarcza wzorów tolerancji i nietolerancji wobec innych”⁴⁷. Wysoki poziom dogmatyzmu to postrzeganie rzeczywistości, jako globalnej, mało zróżnicowanej, o logicznie powiązanych przekonaniach, wyidealizowanych autorytetach, to także brak aprobaty dla odmienności (szczególnie w poglądach). Zarazem Rokeach łączy dogmatyczność umysłu z wizją świata, jako zagrożenia, wzmożoną podejrzliwością, która chroni przed ewentualnym niebezpieczeństwem⁴⁸. Istnieje więc korelacja poziomu lęku i dogmatyzmu, co sprawia, że ten typ postrzegania rzeczywistości jest rodzajem mechanizmu obronnego⁴⁹. Dogmatyczność umysłu, podobnie jak autorytaryzm, jest szerszym konstruktem teoretycznym niezwiązanym bezpośrednio z konkretną ideologią ani też treścią wierzeń religijnych, stanowi raczej podstawę określonego sposobu przetwarzania informacji i funkcjonowania struktur poznawczych, na co zwróciła uwagę Motak. Fundamentalizm rozpatrywany w kontekście dogmatycznego umysłu oznacza specyficzną organizację

⁴⁴ Ibidem, s. 184.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ K. Korzeniowski, op. cit., s. 61–62.

⁴⁷ D. Motak, op. cit., s. 185.

⁴⁸ U. Jakubowska, *Ekstremizm polityczny*, [w:] K. Skarżyńska (red.), op. cit., s. 194.

⁴⁹ D. Motak, op. cit., s. 185.

systemu przekonań, gdzie głównym elementem jest wiara w najwyższy autorytet i jego nieomyślność, w prawdziwość świętej wiedzy, tradycji, idei połączonych ze zobowiązaniem wobec nich⁵⁰.

Istnieje silna współzależność między psychicznymi uwarunkowaniami autorytaryzmu i dogmatyzmu a postawą fundamentalistyczną. Badania empiryczne przywołane przez Motak (m.in. B. Altemeyera, B. Hunsbergera) dowodzą, że osoby ze wszystkich grup przebadanych z pomocą Skali Fundamentalizmu wykazują podobieństwa pod względem: uznania treści własnej wiary za jedynie prawdziwe, przekonania o byciu wybranym, o doskonałości własnej religii takiej, jaka jest, o obecności wrogich sił (w tym innych religii), z którymi należy walczyć, podporządkowywania się autorytetom, ścisłego przestrzegania wymogów religii, agresji wobec tego, co inne⁵¹. Można przyjąć, że nie tylko wyznawcy religii, ale każdej ideologii, uczestnicząc w podobnych badaniach, dostarcząliby analogicznych wniosków.

Na koniec należy zwrócić uwagę na fakt, że fundamentalizm bywa porównywany bądź utożsamiany z terroryzmem. Wprawdzie podobieństwo tych postaw na płaszczyźnie historycznej, społecznej czy politycznej jest dyskutowane, warto zastanowić się nad ich psychologicznym związkiem. Według Tibiego, fundamentalizm religijny nie jest zjawiskiem tożsamym z terroryzmem ani z ekstremizmem religijnym. Natomiast Brunon Hołyst określa terrorystów religijnych (w odróżnieniu od świeckich) fundamentalistami, przyjmuje ponadto, że terroryzm rodzi się z wykształcenia w duchu fundamentalistycznym, „to efekt fundamentalizmu, zarówno w wymiarze religijnym, jak i w wymiarze politycznym”⁵². Wydaje się jednak, że fundamentalizm jest kategorią szerszą i tylko w określonych uwarunkowaniach może generować postawy ekstremistyczne. W przypadku fundamentalizmu, brak wyraźnie określonych jego związków z psychopatologią. Tymczasem, jak zauważył Hołyst, akty terroryzmu są często postrzegane jako wyraz patologii i/lub mitologizowane, traktowane jako irracjonalne. Prostując to przekonanie, Hołyst charakteryzuje wzorzec działania terrorysty, jako „racjonalny wybór”, ściśle związany ze zjawiskami kolektywnymi i rozwojem społecznym (co raczej demitologizuje tę kategorię) i ze strukturą osobowości⁵³. Odrzuca też raczej utożsamienie patologicznej osobowości z osobowością terrorysty. Po pierwsze, granice między normalnością a patologią, między równowagą a fanatyzmem bywają płynne, po drugie, nie ustalono dokładnie, jakie cechy miałyby mieć osobowość terrorysty, po trzecie, brak jednoznacznej korelacji między brutalnością aktów a patologicznymi cechami sprawcy, po czwarte, mimo wskazania pewnych typowych cech terrorysty, brak wyjaśnienia, dlaczego tylko niektóre osoby przejawiające te cechy rzeczywiście an-

⁵⁰ Ibidem, s. 185–186.

⁵¹ Ibidem, s. 186–188.

⁵² B. Hołyst, op. cit., s. 776.

⁵³ Ibidem, s. 576–577.

gażują się w działalność terrorystyczną i wreszcie po piąte – przyjmuje się możliwość istnienia raczej kilku typów osobowości, które mogą być charakterystyczne dla terrorysty⁵⁴. Ponadto wydaje się, że terroryzm nie może być prosto utożsamiany z zaburzoną osobowością także z uwagi na umiejętność współdziałania w grupie czy wykonywania zadań. Jednostki zaburzone mają trudność z wieloma zakresami współżycia i funkcjonowania w grupie. Nie należy też identyfikować osobowości terrorystycznej z działaniem terrorystycznym. J. Sielski zwraca uwagę na fakt, że osobowość terrorysty jest zamknięta i agresywna na zewnątrz, jej punktem odniesienia jest frustracja, a zatem jest to osobowość fundamentalistyczna bądź fanatyczna (w sytuacji ukierunkowania frustracji terrorysty na misję staje się on fanatykiem, a na obronę – fundamentalistą)⁵⁵. Wśród jej niektórych cech, poza wspomnianym autorytaryzmem i dogmatyzmem, wymienia się prosty, stereotypowy sposób organizacji poznawczej, wysoki konformizm, podatność na uprzedzenia, charakterystyczną kategoryzację (prosty i wyrazisty podział świata społecznego na swoi – obcy), nietolerancję (o różnym źródle: ignorancja, poczucie odmienności, niepokój i obawa, przesady, uwarunkowania sytuacyjne) itp. Wskazane cechy mogą być podłożem gotowości stosowania przemocy, specjalnej motywacji (często religijnej) i celów (uwarunkowanych historycznie, społecznie, politycznie, kulturowo), autoidentyfikacji względem grupy, postrzegania siebie w kategoriach ofiary (akt terroru jest formą obrony), wysokiego poziomu agresji (o charakterze instrumentalnym i/lub emocjonalnym). Hołyst zwrócił uwagę na fakt, że choć osobowość terrorystyczna jest niejasnym i niezdefiniowanym pojęciem, o tyle często w charakterystykach terrorysty pojawia się nawiązanie do typowych cech temperamentalnych, kategorii introwersji-ekstrawersji, zaburzeń funkcjonowania układu nerwowego (w nawiązaniu do badań nad przestępcami), a także do osobowości narcystycznej⁵⁶. Jest to ujęta w *Klasyfikacji zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania ICD-10* jednostka opisana w grupie F60.8 jako: *Inne określone zaburzenia osobowości*. Zaburzenia w tej grupie są definiowane jako „ciężkie zaburzenia struktury charakteru i sposobu zachowania się osoby, zazwyczaj obejmujące kilka wymiarów osobowości i prawie zawsze związane z dostrzegalnym zaburzeniem funkcjonowania indywidualnego i społecznego”⁵⁷. W przypadku wszystkich zaburzeń osobowości (nie tylko narcystycznej) pojawiają się pewne wspólne cechy: dysharmonijne postawy i zachowania w zakresie uczuć, pobudliwości, kontroli popędów, stylu poznawczego, związków z innymi osobami, wzorzec dane-

⁵⁴ Ibidem, s. 576, 579.

⁵⁵ J. Sielski, *Osobowość fundamentalistyczna i fanatyczna opoką działań terrorystycznych*, [w:] K. Kowalczyk, W. Wróblewski (red.), *Terroryzm. Globalne wyzwania*, Toruń 2006, s. 107–114; por. B. Hołyst, op. cit., s. 776–777.

⁵⁶ B. Hołyst, op. cit., s. 578.

⁵⁷ *Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. V rozdział*, Kraków – Warszawa 2000, s. 170.

go zachowania jest trwały, a nie epizodyczny, wzorzec danego zachowania jest całościowy i niedostosowany do różnych sytuacji indywidualnych i społecznych, trudności ujawniają się wcześniej i utrzymują przez większość życia itp⁵⁸. Hołyst wśród cech typowych dla osobowości narcystycznej wymienia przekonania o własnej wyjątkowości, nienawiść do innych, którzy stanowią zagrożenie, brak empatii, dążenie do upokarzania innych i okazywanie pogardy, agresję i jej usprawiedliwianie, wyolbrzymianie własnych dokonań, fantazje dotyczące własnej mocy, siły, mądrości, oczekiwanie podziwu i wzbudzania strachu, wykorzystywanie innych do realizacji własnych celów, arogancję wobec innych, gwałtowność reakcji wskutek własnych niepowodzeń. Taki kompleks psychologicznych uwarunkowań połączony z ideologią ekstremistyczną i szczególną motywacją (głównie religijną) może przyczynić się do radykalnych działań, w których występuje eskalacja przemocy, anulowanie moralności, a nawet samouni-cestwienie w imię wyższego dobra.

Podsumowanie

Psychologiczna perspektywa przyjęta wobec fundamentalizmu pozwala stwierdzić, że nie jest to zjawisko związane wyłącznie z daną epoką czy procesami społecznymi, kulturowymi, nie jest też jedynie karykaturą modernizmu, formą buntu (M. Szulakiewicz), czy ruchem protestu (np. J. Habermas). Fundamentalizm powinien być rozpatrywany w kontekście połączenia uwarunkowań osobowościowych i sytuacyjnych. Jest to psychologiczna reakcja i subiektywizacja w postrzeganiu procesów i zjawisk społecznych, kulturowych, politycznych. Określona konfiguracja cech psychologicznych sprawia, że jednostka na dane konteksty zewnętrzne odpowiada adekwatną postawą. Fundamentalizm można uznać za taką reakcję na specyficzne konteksty społeczne, kulturowe, polityczne, do których zwykle zalicza się nowoczesność i procesy modernizacji pociągające za sobą zburzenie dotychczasowego porządku, tradycyjnych źródeł legitymizacji (według religii, ideologii), zachwianie poczucia egzystencjalnej pewności, której miejsce zajmuje niepewność i zagrożenie anomią. Dzisiejszy model życia społeczno-politycznego określają takie czynniki, jak m.in. demokracja, kapitalizm, autonomia gospodarki, nieograniczona niemal wolność jednostki. W imię tej wolności człowiek w dobie nowoczesności dąży do uwolnienia od jakichkolwiek krepujących go ram, w tym tradycji czy religii. Wielu badaczy nowoczesności przyznaje, że podstawą życia społecznego jest obecnie racjonalność i adekwatna dla niej etyka. Taka emancypacja, z jednej strony, dała jednostce możliwość nieograniczonego wyboru i pluralizm wartości, a z drugiej, przyniosła określone skutki. Należy do nich nie tylko anomia, którą Emilé Dur-

⁵⁸ Ibidem, s. 170–171.

kheim nazywa „nieskończonością pragnień”, ale też dążenie do przywrócenia dawnego ładu i obrazu rzeczywistości opartego na tradycyjnych podstawach.

Literatura

- Aleksandrowicz T., *Terroryzm międzynarodowy*, Warszawa 2008.
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997.
- Bodio T. (red.), *Przywództwo polityczne*, „Studia Politologiczne” 2001, cz. 5.
- Casanova J., *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków 2006.
- Corm G., *Religia i polityka w XXI wieku*, Warszawa 2007.
- Giddens A., *Socjologia*, Warszawa 2010.
- Hołyst B., *Terroryzm*, t. 1, Warszawa 2011.
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2011.
- Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. V rozdział*, Kraków – Warszawa 2000.
- Kowalczyk K., Wróblewski W. (red.), *Terroryzm. Globalne wyzwania*, Toruń 2006.
- Luckmann T., *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1996.
- Marczewska-Rytko M., *Religia i polityka w globalizującym się świecie*, Lublin 2010.
- Motak D., *Nowoczesność i fundamentalizm. Ruchy antymodernistyczne w chrześcijaństwie*, Kraków 2002.
- Pace E., Stefani P., *Współczesny fundamentalizm religijny*, Kraków 2002.
- Robins R.S., Post J.M., *Paranoja polityczna. Psychologia nienawiści*, Warszawa 2007.
- Skarżyńska K., *Podstawy psychologii politycznej*, Poznań 2002.
- Szulakiewicz M., Karpus Z. (red.), *Fundamentalizm i kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.

Fundamentalism in the light of the selected psychological concepts

Summary

The aim of the article is to show the psychological roots of fundamentalism, which can be found in each type of the phenomenon, as well as analysis of fundamentalism, as a specific configuration of personality traits which can lead every worldview and ideology. Definitional basis for the fundamentalism is the psychological concepts, that relate to personality, cognitive style, refer to the prejudices, as well as to the concept of authoritarian personality and its constitutive

characteristics. An author of the article asked about so-called “fundamentalist personality” (D. Motak) based on the diversity of the manifestations of this phenomenon and its correlation with the concepts of authoritarianism (E. Fromm, T.W. Adorno, S. Pfürtnner, A. Künzli), dogmatism (M. Rokeach), intolerance and ethnocentrism. It also was taken into account psychological attitudes category (along with its emotional component, cognitive and behavioral), which was basis to presented fundamentalism.

Keywords: fundamentalism, authoritarianism, dogmatism, modernity, personality, religion.